

दशावतारस्तोत्रमेकं समीक्षात्मकमध्ययनम् (खण्डप्रशस्तिदिशा)

मेघा सिसोदिया

सारांशः - संस्कृतसाहित्यस्य विशालपरम्परायां स्तोत्रकाव्यानां विशिष्टं स्थानं वर्तते। स्तोत्रसाहित्यं केवलं धार्मिकभावनायाः अभिव्यक्तिमात्रं न भवति, अपितु अनेन मार्गेण समाजस्य सांस्कृतिकनैतिकदार्शनिकमूल्यान्यपि प्रकाशन्ते। “दशावतारस्तोत्रम्” एषा श्रीहनुमत्कविविरचितः विष्णोः दशावताराणां स्तुतिपरकं वर्णनं करोति। अस्मिन् ग्रन्थे धार्मिकश्रद्धा, काव्यसौन्दर्यं, अलङ्कारवैचित्र्यम् तथा समाजोपयोगी आदर्शाः सम्यक् प्रतिपादिताः सन्ति। प्रस्तुते शोधलेखे अस्य ग्रन्थस्य विषयवस्तु, साहित्यिकवैशिष्ट्यं, ऐतिहासिकमहत्त्वं तथा संस्कृतसाहित्ये अस्य योगदानं कथमिति विस्तरेण विवेचितम् अस्ति।

कुञ्जीशब्दाः - खण्डप्रशस्तिः, दशावतारस्तोत्रम्, गुणविनयः, स्तोत्रसाहित्यम्, विष्णुभक्तिः, संस्कृतकाव्यम्। **भूमिकाः**- भारतीयसंस्कृतौ धर्मस्य महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते। धर्मस्य प्रचारप्रसाराय कविभिः, आचार्यैः तथा विद्वद्भिः अनेकानि स्तोत्रग्रन्थानि रचितानि। स्तोत्रसाहित्यं जनमानसस्य आध्यात्मिकचेतनां उद्भावयति तथा नैतिकमूल्यानि च स्थापयति।

भारतीयसंस्कृतौ धर्मस्य महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते। धर्मस्य प्रचारप्रसाराय कविभिः, आचार्यैः तथा विद्वद्भिः अनेकानि स्तोत्रग्रन्थानि रचितानि। स्तोत्रसाहित्यं जनमानसस्य आध्यात्मिकचेतनां उद्भावयति तथा नैतिकमूल्यानि च स्थापयति।

“खण्डप्रशस्तिः” ग्रन्थः एतादृशानां स्तोत्रग्रन्थानां मध्ये महत्त्वपूर्णः अस्ति। अस्यां कृतौ विष्णोः दशावताराः वर्णितास्सन्ति। भारतीयधार्मिकपरम्परायां विष्णोः अवताराः धर्मसंस्थापनस्य प्रतीकाः मन्यन्ते। यदा यदा अधर्मस्य वृद्धिः भवति तदा तदा भगवान् विष्णुः विविधरूपेण अवतीर्य लोककल्याणं करोति इति भारतीयजनमनसि दृढविश्वासः अस्ति।

हनुमत्कविना रचितायाम् अस्यां कृतौ केवलं धार्मिकश्रद्धा न दृश्यते, अपितु कवेः साहित्यिकप्रतिभा, छन्दज्ञानं तथा अलङ्कारकौशलमपि स्फुटं दृश्यते। अतः एष ग्रन्थः साहित्यिकदृष्ट्या अपि महत्त्वपूर्णः अध्ययनाय महत्त्वपूर्णः विषयः अस्ति।

अध्ययनस्य उद्देश्यानि- अस्य शोधस्य प्रमुखोद्देश्यानि निम्नलिखितानि सन्ति—

1. खण्डप्रशस्तेः विषयवस्तुनः समीक्षात्मकमध्ययनम्।

2. ग्रन्थे वर्णितानां दशावताराणां धार्मिकमहत्त्वस्य विवेचनम् ।
3. ग्रन्थस्य साहित्यिकवैशिष्ट्यानां विश्लेषणम् ।
4. कवेः काव्यप्रतिभायाः मूल्याङ्कनम् ।
5. ग्रन्थस्य ऐतिहासिकसांस्कृतिकमहत्त्वस्य निरूपणम् ।
6. संस्कृतस्तोत्रसाहित्ये अस्य योगदानस्य परीक्षणम् ।

शोधपद्धतिः

अयं शोधः वर्णनात्मकविश्लेषणात्मकपद्धत्याधारेण कृतः अस्ति । अस्मिन् अध्ययनकर्मणि मूलग्रन्थस्य सूक्ष्मपाठनं कृत्वा तत्र निहितविषयाणां विश्लेषणं कृतम् वर्तते । तदनन्तरं संस्कृतसाहित्यस्य इतिहासग्रन्थानां तथा अन्येषां शोधग्रन्थानां साहाय्येन निष्कर्षाः स्थापिताः ।

खण्डप्रशस्तेः विषयवस्तु

- खण्डप्रशस्तिः मुख्यतया विष्णोः दशावताराणां स्तुतिपरकवर्णनात्मकः ग्रन्थः अस्ति ।
- मत्स्यावतारः - मत्स्यावतारे भगवान् विष्णुः वेदानां रक्षणार्थं मत्स्यरूपं धारयति । अस्य वर्णने ज्ञानरक्षणस्य महत्त्वं प्रतिपादितम् ।
- कूर्मावतारः - समुद्रमन्थनसमये मन्दराचलस्य आधाररूपेण कूर्मावतारस्य वर्णनं कृतम् वर्तते । अनेन माध्यमेन धैर्यस्य तथा सहयोगस्य महत्त्वं सूचितम् ।
- वराहावतारः - हिरण्याक्षेन अपहृतां पृथिवीं उद्धर्तुं भगवान् वराहरूपेण प्रादुरभवत् । अत्र धर्मस्य विजयः प्रतिपादितः ।
- नरसिंहावतारः - प्रह्लादस्य रक्षणार्थं नरसिंहरूपधारणं धर्मरक्षणस्य आदर्शं प्रदर्शयति ।
- वामनावतारः - वामनावतारे विनयस्य, ज्ञानस्य तथा धर्मपालनस्य महत्त्वं प्रतिपादितम् ।
- परशुरामावतारः - अन्यायिनां दमनं तथा धर्मसंरक्षणं परशुरामावतारस्य प्रमुखलक्षणम् ।
- रामावतारः - मर्यादापुरुषोत्तमस्य रामस्य चरित्रं आदर्शजीवनस्य प्रतिमानं अस्ति ।
- कृष्णावतारः - कृष्णावतारे नीति, कूटनीति, भक्तिः तथा कर्मयोगः प्रतिपादिताः ।
- बुद्धावतारः - अहिंसा, करुणा तथा मानवतायाः सन्देशः बुद्धावतारेण प्रदत्तः ।
- कल्क्यवतारः - भविष्ये धर्मसंस्थापनार्थं कल्क्यवतारस्य वर्णनं ग्रन्थे प्राप्यते ।

साहित्यिकविशेषताः

भाषा-शैली :- ग्रन्थस्य भाषा परिमार्जिता संस्कृतभाषा अस्ति । शैली सरला, सरसा तथा भावप्रधानास्ति । कविना शब्दानां चयनं यथोचितं कृतम् ।

अलङ्कारयोजना

अस्मिन् ग्रन्थे विविधालङ्काराणां प्रयोगः दृश्यते—

- उपमालङ्कारः
- रूपकालङ्कारः
- अनुप्रासालङ्कारः
- यमकालङ्कारः

एते अलङ्काराः काव्यस्य सौन्दर्यं वर्धयन्ति ।

छन्दविधानम् - छन्दसां यथोचितप्रयोगेण काव्ये लयात्मकता समुत्पन्ना । छन्दोबद्धरचना पाठकानां मनसि विशेषं प्रभावं जनयति ।

चन्द्रादित्योरुनेत्रः कमलभवभवस्फारपृष्ठप्रतिष्ठो, भास्वत्कालाग्निजिह्वः पृथुलगलगुहादृष्टनिःशेषविश्वः ।

अद्भिः पुच्छोत्थिताभिश्चकितसुरवधूनेत्रसंसूचिताभिर्मत्स्यश्छिन्नाब्धिवेलं गगनतलमलं क्षालयन् वः पुनातु ॥

खण्डप्रशस्तिः म.2

श्रीमत्स्यः वः- युष्मान् रक्षतु । अद्भिर्गगनतल-आकाश अल-अत्यर्थं छिन्नाब्धिवेलं यथा भवति तथा क्षालयन्, गगनतलस्य मलकालिमानमिति गगने तलमलयोर्बलैरेवाध्यस्तत्वा-त्तदुभयसद्भावोऽपलोकदृष्टयोचिते न तु शास्त्रदृष्टेत्यलम् । आपः घीयन्तेऽस्मिन्निति अद्भिः, अद्ध्येः वेला अद्ध्यवेला छिन्ना-विच्छेदगता अद्ध्यवेला यस्मिन् क्षालने तत्तथा, कल्पान्तसदृशमिति । पुच्छोच्छ्रुताभिः-पुच्छेनोल्लालिताभिः । अपर क्रिविशिष्टाभिरद्भिः ? चकितसुर-वधूनेत्रसंसूचिताभिः चकिताः किं प्रलयोऽयमिति भीताः याः सुरवश्वः- देवाङ्गना-स्तासां नेत्रैः संसूचिताभिः, त्रासादतिमात्रचटुलनयनैः सविस्मयं दृष्टाभिरिति । किं विशिष्टो मत्स्यः ? चन्द्रादित्योरुनेत्रः चन्द्रश्च आदित्यश्च चन्द्रादित्यौ तावेव उरूणी-महती नेत्र यस्य स , श्रनेन विश्वरूपोक्तिः । कमल-भवभवस्फारपृष्ठप्रतिष्ठः कमलोद्भवः-उत्पत्तिर्यस्य स कमलभवः ब्रह्मा भजतां सुखहेतुर्भवतीति भवः-शर्वः, कमलभवश्च भवश्च कमलभवभवौ पृष्ठ-पृष्ठवंशः प्रकर्षेण तिष्ठत्याभ्यां ते प्रतिष्ठे पादावित्यर्थः, पृष्ठञ्च प्रतिष्ठे च पृष्ठप्रतिष्ठं, 'प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः' स्फार-विशाल च तत् पृष्ठप्रतिष्ठं च स्फारपृष्ठप्रतिष्ठं, कमलभवभवो क्रमेण स्फारपृष्ठप्रतिष्ठ यस्य स , कमलभवः पृष्ठ भक्तः प्रतिष्ठा । विश्वरूपस्य सर्वदेवमयत्वात् प्रधानदेवयोः सकोर्त्तनात् सर्वे देवास्त-दवयवत्वेनोपलक्षणीयाः । 'सर्वदेवमय रूप सर्वात्मा सर्वतो दधी ।' इति स्मृतेः । अपरं किम्भूतः ? भास्वत्कालाग्निजिह्वः भासो विद्यन्ते यस्मिन्स भास्वान्-देदीप्यमानः कालाग्नि- प्रलयानलो यस्मिन् सोऽनन्तः शेष इत्यर्थः, स जिह्वा यस्य मत्स्यस्येति । पुनः किम्भूत ? पृथुलगलगुहादृष्टनिःशेषविश्वः गल एव गुहा गलगुहा पृथुला चासौ गलगुहा च पृथुलगलगुहा तस्यां दृष्टं-मुनिजनादिभिरव-लोकितं निःशेषं-समग्र विश्वं यस्य स ।

अस्मिन् श्लोके स्रग्धरा वृत्तम् तल्लक्षणं यथा- म्रभैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्”।

रसयोजना - ग्रन्थे मुख्यतया भक्तिरसः प्रधानः अस्ति। तदतिरिक्तं वीररसस्य तथा शान्तरसस्य अपि दर्शनं भवति।

हं हो ! मीनतनो ! हरे ! किमुद्धे ! किं कम्पसे शैत्यतः स्विन्नः किं वडवानलात् पुलकितः कस्मात्स्वभावादहम् । इत्थं सागरकन्यकामुखशशिन्यालोकनेनाधिक-प्रोद्यत्कामजचिह्निह्रुतिपरः शौरिः शिवायाऽस्तु वः 1 खण्डप्रशस्तिः मी.2

हं हो इह पद्ये जामातुहेरूमू त्तिमतः समुद्रश्वसुरस्य पुरतः लक्ष्मीदर्शनसमुत्पन्नसात्विकारव्यभावसंगुप्तिर्वर्णयन्त इति । अथैकपद-निरुक्तं, शौरिः-तत्क्षणप्रकटितचतुर्भुजादिश्रीमूत्तिपरमेश्वरः वः- युष्माक शिवाय-कल्याणाय । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण सागरकन्यकामुख-शशिव्यालोकनेन कृत्वाऽधिक प्रोद्यत्कामजचिह्न निह्रुतिपरः, सागरस्य कन्यका सागरकन्यका-लक्ष्मीः शशोऽस्यास्तीति शशी, मुखं शशी वेति मुखशशी, सागर-कन्यकायाः मुखशशी , भावितचित्ततया विशिष्टमालोकनं-व्यालोकनं, सागरकन्यकामुखशशिनो व्यालोकनं दर्शनं सत् तेन । कामाज्जातानि कामजानि, कामजानि च तानि चिह्नानि च कामजचिह्नानि, वक्ष्यमाणकम्पस्वेदा-दीनि अधिकं-अतिमात्रं यथा स्यात् प्रकर्षेण उद्यन्ति-आविर्भवन्ति च कामजचिह्नानि च अधिकप्रोद्यत्कामजचिह्नानि तेषां न नुतावलापे परः सादरः स । इत्थं कथमित्याह-हं हो इति, अयं निपातो भोशब्दप्ररूपकः सम्बोधनाभिव्यञ्जकः समुद्रः सम्बोधयति, हं हो हे मीनतनो ! हे मत्स्यमूर्ते ! हरे !, हरिः प्रत्याह-किमुद्धे । पुनः समुद्रो आह-किं कम्पसे इति, महतः कम्पस्य किं ते कारणम् । अथोत्तरयति-शीतल युगान्तवातव्याहतमहोमिमाला-कुलत्वदवगाहज नितशीतादयं कम्पभर इत्यपह । प्रश्नान्तरमवतारयति - तेजस्तिमिरयोरिव । शीतस्वेदयोः सहावस्थानविरोधादिति भावः । समाधत्ते-वडवानलादिति, यथा त्वयि शीतकारणं तथैव वडवानलः स्वेद कारणमपि वर्तत एवेत्यर्थः । अपरं प्रश्नमुद्गावयति-

पुलकाः- रोमाञ्चा वा सजाता यस्य स पुलकितः । स्वभावादह-मिति, नानादैत्यदमनहर्षभरेण प्रकृत्यैवाहं रोमाञ्चितोस्मीति नान्यत्पुलककारण-मिति ॥

अत्र शार्दूलविक्रीडितम् छन्दः श्लोकेस्मिन् शृङ्गाररसः वर्तते ।

ऐतिहासिकं सांस्कृतिकं च महत्त्वम्

खण्डप्रशस्तिः धार्मिकग्रन्थत्वेन प्रसिद्धा अस्ति, तथापि तस्य ऐतिहासिकमहत्त्वमपि अल्पं नास्ति ।

1. ग्रन्थः तत्कालीनधार्मिकविश्वासानां परिचायकः अस्ति ।

2. भारतीयसंस्कृते: मूलमूल्यानां संरक्षणं करोति ।
3. धर्मस्य सामाजिकभूमिकां स्पष्टयति ।
4. मध्यकालीनसंस्कृतसाहित्यस्य प्रवृत्तीनां ज्ञानं ददाति ।
5. सांस्कृतिकसमन्वयस्य उत्कृष्टमुदाहरणं प्रस्तौति ।

संस्कृतसाहित्ये योगदानम्

खण्डप्रशस्ते: संस्कृतसाहित्ये महत्त्वपूर्ण योगदानम् अस्ति ।

स्तोत्रसाहित्यस्य विकासे अस्य विशेषः योगदानः ।

भक्तिकाव्यपरम्परायाः सुदृढीकरणम् ।

विष्णुभक्तेः प्रचारः ।

धार्मिकमूल्यानां संरक्षणम् ।

संस्कृतभाषायाः काव्यपरम्परायाः समृद्धिः ।

एतेन ग्रन्थेन स्तोत्रसाहित्यस्य गौरवं वर्धितम् ।

निष्कर्षः - निष्कर्षरूपेण वक्तुं शक्यते यत् “खण्डप्रशस्तिः (दशावतारस्तोत्रम्)” संस्कृतसाहित्यस्य महत्त्वपूर्णा निधिः अस्ति । अस्मिन् ग्रन्थे धार्मिकता, साहित्यिकता, सांस्कृतिकता तथा नैतिकता एतेषां समुचितः समन्वयः दृश्यते । गुणविनयस्य काव्यप्रतिभा अस्मिन् ग्रन्थे सर्वथा प्रकाशितास्ति । अतः एषः ग्रन्थः संस्कृतसाहित्यस्य, भारतीयसंस्कृतेः तथा भक्तिपरम्परायाः अध्ययनार्थं अत्यन्तोपयोगी स्रोतः इति स्वीकरणीयम् ।

सन्दर्भग्रन्थसूची :-

खण्डप्रशस्तिः (दशावतारस्तोत्रम्), राजस्थानप्राच्यविद्याप्रतिष्ठानम्, जोधपुरम्, १९७५ ।

कीथ, ए. बी. – संस्कृत साहित्य का इतिहास ।

बलदेव उपाध्याय – संस्कृत साहित्य का इतिहास ।

वाचस्पति गैरोला – संस्कृत साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास ।

भारतीय धर्म एवं संस्कृति सम्बन्धी शोधग्रन्थाः ।

शोधार्थी, महर्षि पाणिनि संस्कृत एवं वैदिक विश्वविद्यालय, उज्जैन